

Сегизбаева Н.К.

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ САН АТООЧТОРДУН ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ
САН АТООЧТОР МЕНЕН БАЙЛАНЫШЫ**

Сегизбаева Н.К.

**ВЗАИМОСВЯЗЬ ИМЕНИ ЧИСЛИТЕЛЬНОГО В СОПОСТАВЛЕНИИ
КЫРГЫЗСКОМУ И ТУРЕЦКОМУ ЯЗЫКАМ**

N.K. Segizbaeva

**THE RELATIONSHIP NAME OF THE NUMERAL IN THE COMPARISON
OF KYRGYZ AND TURKISH LANGUAGES**

УДК:376

Сан атооч, сандык идея дүйнө тануунун бир багыты жана санак формасындагы ой тутум. Сан атооч, чынында, ой пикирди, баяндоо маанисин билгизет деп айтууга болбойт. Демек, сан атоочтор нерсенин же сапаттын бар-жоктугу, чын-жалгандыгы берилбейт да, ал пикир боло албайт жана ошондой эле мында аткарылчу же аткарылбоочу аракеттин сандык жактан реалдуулугу белгиленет. Бирок тилдин реалдуу турмуштагы орду сандык константалар менен бекемделери айкын. Бул тилдин семантикалык милдети жана коммуникативдик касиети болуп эсептелет.

Негизги сөздөр: сан атооч, константа, коммуникация, баарлашуу, когнитивдүү фактор, парадигма.

В рамках данного исследования производится комплексный диахронический анализ числительных в турецком и кыргызском языках с экскурсами в этимологию корневых и морфемных элементов, что позволяет сделать вывод об общности как исходного материала, так и моделей семантического развития разрядов имен числительных в обоих языках. Различия носят в основном фонетический характер и лежат в русле турецко-кыргызских звуковых соответствий.

Ключевые слова: имя числительное, константа, коммуникация, общение, когнитивный фактор, парадигма.

In this study performed a comprehensive analysis of the diachronic numerals in Turkish and Kyrgyz languages with excursions into the etymology of the root morpheme and the elements that can make a conclusion about the community as a raw material and development of semantic models numerals digits in both languages. The differences are mainly phonetic in nature and are in line with the Turkish-Kyrgyz sound correspondences.

Key words: numeral, constant communication, communication, cognitive factor paradigm.

Коомдун мүчөлөрүнүн пикир алышуусундагы негизги куралы тил болгондуктан, ал аркылуу адамдар ой-пикирин, каалоосун, баяндоосун, таңылоосун дегеле ой жүгүртүүдөгү сезим-эмоциясын бири-бирине билдирип турат. Бирок тилдин реалдуу турмуштагы орду сандык константалар менен бекемделери айкын. Бул тилдин семантикалык милдети жана коммуникативдик касиети болуп эсептелет.

Сандык түшүнүк, же болбосо идея, б. а. сан атооч жалаң гана математикада эмес лингвистикада, философияда, психологияда, айтор ж.б. илим тармактарында негизги орунду ээлейт жана реалдуулуктун

негизи катарында кызмат кылат деп айтууга болор эле.

Сан атооч, сандык идея дүйнө тануунун бир багыты жана санак формасындагы ой тутум. Сан атооч, чынында, ой пикирди, баяндоо маанисин билгизет деп айтууга болбойт. Демек, сан атоочтор нерсенин же сапаттын бар-жоктугу, чын-жалгандыгы берилбейт да, ал пикир боло албайт жана ошондой эле мында аткарылчу же аткарылбоочу аракеттин сандык жактан реалдуулугу белгиленет. Мындай когнитивдик фактордун өзү эле атоочтордун ичинен сан атоочторду бөлүп алып, анын типологиялык (орус, кыргыз тилдериндеги) - лингвистикалык, тарбиялык, этикалык мүмкүнчүлүктөрүн өзүнчө кароону талап кылат. Сан атооч белги катары бардык эле тилдик каражаттар сыяктуу эки тараптуу. Анын белгиленүүчүсү - адресаттын сандык идеясы, аткарчу иш аракети, барчу багыты, жасоочу ишинин сандык сапаты, сактоочу эрежеси. Сандык идеяны кеп курамында чагылтуу, талапты, сунушту, өтүнүчтү, санакты билгизүүчү өзгөчө санак интонациясы менен айтылган, негизинен, сандык мазмун катышкан кеп формуласы.

Лингвистика илиминде сан атоочторду изилдөө бай традицияга ээ. Бирок ошондой болсо да, булл терминдин колдонулушу жөнүндөгү бирдей түшүнүк, ой-пикир жок, ошондуктан адабияттарда анын колдонулушун ар кандай терминдер менен түшүндүрүшөт.

Кыргыз тилинде жана жалпы эле түркологияда да сан атоочтук парадигманын түзүлүшү бир топ талашты жаратып келет. Арийне сан атоочтордун этимологиясы жана эсептик генезиси жана алгачкы формалары азыркы күнгө чейин так чечиген деп айтуу кыйын. Кээ бир түркологдор (А.Дмитриев, С.К. Кенесбаев, А.Н. Кононов ж.б.) эсептик санак маанисиндеги жөнөкөй сан атоочтордун байыркылыгына басым жасашып, адатта жекелик түрүн байдаланышкандыгын айтышкан. Дагы башка түркологдор (мисалы, Н.А. Баскаков, Н.З. Гаджиева, Е.И. Коркина ж.б.), тескерисинче, сан атоочтордун көптүк формасы байыркы деген ойлорун ачыкташып, өздөрүнүн мындай пикирин семантикалык жана формалдык аргументтер менен далилдешкен. Е.И. Коркина якут тилиндеги чамалама сан атоочтордун табиятына мындай сереп салган: «фикс-ai/-i генетически возводится к древнетюркскому аффиксу

-кай/-гай, который в свою очередь считается формантом не повелительного, а желательного склонения. Однако этот довод нельзя считать имеющим неоспоримо вескую силу в пользу отсутствия первого лица повелительного склонения в тюркских языках, ибо в историческом развитии родственных языков любой грамматический формант может получить любое, разнообразное направление и различное смещение значений» (93, 187), деген пикирди билдирген.

Бизге белгилүү болгондой В.Виноградов фундаменталдуу изилдөөлөрүндө орус тилиндеги чамалама сандык маани околдо, где-то ж. б. лексикалык каражаттардын катышуусуна келерин баса белгилеген. Түрк тилдеринин морфологиясы жөнүндөгү А.М. Щербактын эмгегинде сан атоочар дайым сөз маанисини конкреттештирип жана тактап турат деген жыйынтыкка келген (34). Төмөндө кыргыз, алтай орус тилдериндеги жамдама санак формалары жана сан атоочторго көптүк маанисин берүүнүн морфологиялык принциптерин карайбыз.

№	Алтай	Орусча	Кыргызча	Көптүк форма
1.	экөө	Два – двое – м	экөө	экөө+ быз к. Сан
2.	үчөө	три – трое – м	үчөө	үчөө+ быз к. Сан
3.	төртөө	Четыре – четвер -о -м	төртөө	төртөө+ быз к. сан
4.	бешөө	Пять-пятеро - м	бешөө	бешөө+ быз к. сан
5.	алтоо	шесть-шестеро - м	алтоо	алтоо+ быз к. сан
6.	жетөө	семь-семеро - м	жетөө	жетөө+ быз к. сан
	Сегиз Ø	▼▼▼	Ø	Ø

2) Башкыр тилинин жамдама санак формалары жана сан атоочторго көптүк маанисин берүүнүн морфемалык типологиясы төмөнкүдөй мүнөздө:

№	башкыр	Орусча	Кыргызча	Көптүк форма
1.	икэ	Два – двое – м	экөө	икэ + миз к. Сан
2.	үхө	три – трое – м	үчөө	үхө + пыз к. Сан
3.	дуртаа	Четыре – четверо -м	төртөө	дуртаа + пыз к. сан
4.	бехээ	Пять-пятеро - м	бешөө	бешөө+ быз к. сан
5.	алтуо	шесть-шестеро - м	алтоо	алтоо+ быз к. сан
6.	йедии	семь-семеро - м	жетөө	жетөө+ быз к. сан
	Сегиз Ø	▼▼▼	Ø	Ø

3) Казак тилинин жамдама санак формалары жана сан атоочторго көптүк маанисин берүүнүн морфемалык типологиясы төмөнкүдөй мүнөздө:

№	казак	Орусча	Кыргызча	Көптүк форма
1.	экөө	Два – двое – м	экөө	экөө+ быз к. сан
2.	үшөө	три – трое – м	үчөө	үчөө+ быз к. сан
3.	търтау	Четыре – четверо -м	төртөө	төртөө+ быз к. сан
4.	бесөө	Пять-пятеро - м	бешөө	бешөө+ быз к. сан
5.	алтоо	шесть-шестеро - м	алтоо	алтоо+ быз к. сан
6.	жетөө	семь-семеро - м	жетөө	жетөө+ быз к. сан
	Сегиз Ø	▼▼▼	Ø	Ø

4) Уйгур тилинин жамдама санак формалары жана сан атоочторго көптүк маанисин берүүнүн морфемалык типологиясы төмөнкүдөй мүнөздө:

№	уйгур	Орусча	Кыргызча	Көптүк форма
1.	икөө	Два – двое – м	экөө	экөө+ быз к. сан
2.	учаа	три – трое – м	үчөө	үчөө+ быз к. сан
3.	търтаа	Четыре – четверо -м	үчөө	төртөө+ быз к. сан
4.	бъшаа	Пять-пятеро - м	үчөө	бешөө+ быз к. сан
5.	алтъа	шесть-шестеро - м	алтоо	алтоо+ быз к. сан
6.	йедии	семь-семеро - м	жетөө	жетөө+ быз к. сан
	Сегиз Ø	▼▼▼	Ø	Ø

№	Орхон-Енисей эстелик-е	алтай	хакас	Тува	уйгур	кыргыз
1.	бир	бир	пир	Бир	бир	бир
2.	эки	эки	ики	Ийи	икки	эки
3.	үч	үч	Үс	Үш	уч	үч
4.	төрт	төрт	төрт	дөрт	дурт	төрт
5.	беш	беш	пис	Беш	бэш	беш
6.	алты	алты	алты	алды	алтэ	алты
7.	йети	дьети	чити	чеди	йэттэ	жети
8.	секиз	сегис	сигис	сес	сэккиз	сегиз

Албетте биз күбө болгондой, байыркы сан атоочук формалардын кыргыз тилине жакын экендиги азыркы кыргыз тилиндеги сан атоочтордун байыркылыгынан гана эмес, кыргыз тилиндеги сан атоочук системанын жалпы түрк тилдериндеги сандык категориянын негизги болгондугунан кабар бермекчи.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. – Б., 2008. – 284 б.
2. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркыкыргыз тили: Морфология. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду. 1997. – 294 б.
3. Абдуллаев Э., Кудайбергенов С., Захарова О. В., Орусбаев А., Турсунов А. Грамматика киргизского литературного языка. Часть I. Фонетика и морфология. – Фрунзе: Илим, 1987. – 402 б.

Рецензент: к.пед.н. Бектурова Э.О.
